

Абдиева Ж.К.

ТОТЕМДИК ИШЕНИМДИН “МАНАС” ЭПОСУНДА ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Абдиева Ж.К.

**ОТРАЖЕНИЕ ТОТЕМИСТИЧЕСКИХ ВЕРОВАНИЙ КЫРГЫЗОВ
В ЭПОСЕ «МАНАС»**

Abdieva Zh.K.

THE REFLECTION TOTEM BELIEFS OF KYRGYZ PEOPLE IN EPIC “MANAS”.

УДК:957/46

“Манас” эпосунда кыргыздардын диний ишенимдеринин алгачкы формаларынын бири эң архаикалык катмар болгон тотемдик ишенимдер маалымдалат. Кыргыздардын жан-жаныбарларга, тоо-ташка касиеттүү объектилер катары сыйынгандары эпосто кенен берилген. Тотем ишеними дүйнө таануунун формасы катары көптөгөн элдердин аң-сезиминен өткөн, күнүмдүк жашоосуна сиңирилген. Ал кыргыздарда дагы өтө кеңири тараган.

Отражение тотемистических верований кыргызов в эпосе «Манас» содержатся сведения о начальной форме ранних религиозных верований кыргызов – тотемизме. Широко распространены сведения о вере в сверхъестественные силы отдельных зверей и животных, скал и гор и др. Тотемизм как форма познания мира бытовала в сознании многих народов и проникла глубоко в повседневную жизнь. У кыргызов тотемизм также занял огромное место.

The reflection totem beliefs of Kyrgyz people in epic “Manas” contains information about beginning form early religions beliefs of Kyrgyz people-totemism. There are widely spread information about believe in supernatural powers separate wild animals, rocks and mountains etc.

“Манас” эпосунда кыргыздардын диний ишенимдеринин алгачкы формаларынын бири эң архаикалык катмар болгон тотемдик ишеним бар. Кыргыздардын жан-жаныбарларга, тоо-ташка касиеттүү объектилер катары сыйынгандары эпосто кенен берилген. Демек, эпостогу тотемисттик элементтер кыргыздардын алгачкы жамааттык коомдогу диний ишенимдерин чагылдырып турат.

Тотемизм – (тотем англ.сөзү, Түндүк Америка индеецтеринин тилиндеги “ото-тем” деген сөзүнөн алынган, “ата тек, түпкү тек” деген маанини түшүндүрөт) адамдардын белгилүү тобу (урук, уруу) менен тотем-айбандардын жана өсүмдүктөрдүн (кээде табият кубулуштарынын жана жансыз предметтердин) ортосунда касиеттүү тууганчылык байланышы бар деген ишенимге негизделген уруучулук коомдогу диний түшүнүк [4.18].

Тотемдик түшүнүктөр уруулук коом үчүн гана мүнөздүү болгон. Ошондуктан тотемизм байыркы

убакта дүйнөдөгү көп элдерге тарап, алардын маданий турмушуна өз таасирин тийгизген.

Дж.Фрейзер: “Качан гана алгачкы адам өзүн жаныбардын аты менен атап, аны өзүнүн “бир тууганы” катары билсе жана аны өлтүргүсү келбесе, анда ал жаныбар тотем деп аталат. Эгерде кайсы бир уруу өзүнүн ата-бабасы деп, жаныбарлардын же өсүмдүктөрдүн тигил же бул түрүн эсептесе, анда уруунун тотеми өсүмдүк болушу да мүмкүн”, -деп жазат [25.643]. “Тотемизмде “адамдардын тобунун өздөрү жашаган аймагы, аң уулоочу жерлери, жаныбарлар менен болгон тыгыз, таза материалдык байланыштары кандаштык, уруулук байланыш катары кабылданат. Жаныбарлар жана өсүмдүктөр өз ара жана адамдар топтору (уруулар) менен адамдардын өздөрү сыяктуу эле “туугандык” мамиледе болот. Тотемизмдин негизги идеясы мына ушунда”, -деп билдирет окумуштуу С.Токарёв [24.68].

Англиялык белгилүү этнографтар Дж. Фрейзер, В.Робертсон, А.Смиттин ойлорун улап, З.Фрейд диндин, моралдын алгачкы формасы болуп тотемизм эсептелерин көрсөткөн. Тотем ишеними дүйнө таануунун формасы катары көптөгөн элдердин аң-сезиминен өткөн, күнүмдүк жашоосуна сиңирилген. Ал кыргыздарда дагы өтө кеңири тараган. Биздин ата-бабаларыбыздын түшүнүгүндө жаныбарлардын, кандайдыр бир заттын колдоочусу, пири болбогон учурлар дээрлик аз. Мисалга алсак, “Куш атасы Буудайык”, “Ит атасы-Кумайык”, “Кийик атасы-Кайберен” – делип айтылып келет [12.23].

Бир тотемдин тукуму деп эсептелген уруу же топ өз ара кызалып, кыз беришпейт. Өзүнүн көп кылымдык тажрыйбасында кыргыздар жакын туугандардан, же болбосо бир эле уруудан, уруктан түзүлгөн үй-бүлөлөрдөн алсыз, оорукчан, ал тургай тубаса майып, акыл-эси кем балдардын төрөлөрүн байкашкан. Мына ошондуктан өз баласын үйлөткөндө башка айылдан, башка уруудан кыз алып берүүгө аракет кылган. Артында тукум калтырууда өз муундарын күчүккө, карышкырга, арстанга салыштыруулары да тотемдик ишенимдерин көрсөтүп турат. Ал кыргыз элинде: «Өз айылынан аял алгандын тукуму-күйпүл күчүк, кыр ашырып

алгандын тукуму-карышкыр, ашуу ашырып алгандыкы-арстан” – деген накыл кеп менен айгинеленет. Кээ бир элдерде тотем жандыктын этин жешпейт. Ал эми кээ бир элдерде тотем жандыктын эти касиеттүү күч-кубат берет деп ишенишкен.

Эпостун саптарында, шер (жолборс), көк бөрү, кумайык, ак буура, алп кара куш, жылан (ажыдаар), кайберен, кырк чилтен жана башка тотем-жаныбарларына байланышкан ишенимдер кеңири берилет.

Жолборс-тотем жаныбар. Орхон-енисей жазмаларында көк түрктөрдүн уруу башчысы, кандары, баатырлары жолборсту ыйык (тотем) тутуп өлтүрбөгөндүгү катталган.Тарыхтын эрте мезгилинде тотемге болгон ишеним өтө күчтүү болгон. Бегреден табылган эстеликте баатырдын атынан мындай деп айтылат: “Жети карышкырды жайладым, барс (илбирс) менен бугуну өлтүргөн жокмун”. “Барс” деген – уруу тотеми б.з. VIII кылымындагы жазуулар боюнча белгилүү атактуу Барсбек каганды эскерсек, кыргыздын белгилүү ак сөөктөрүнүн айрым өкүлдөрүнүн атынан да бул тотем байкалат [16.33; 31.77]. Ооба бул жерде барс жөнүндө айтылып жатат, бирок жолборс - тотем болушу мүмкүн, анткени барс да жолборс да мышыктар тукумунан деп шилтеме берет тарыхчы этнограф И.Б. Молдобаев [15.225). Жолборстун эпикалык образы башкы каармандын тотеми катары милдет аткарат. Манас жоого киргенде жолборс да мифтик башка жандыктар менен кошо баатырды коштоп жүрөт. Манастын кереметтүү бойго бүтүшү жана укмуштуу төрөлүшү да магиялык түшүнүк менен байланыштырылган. Бойго бүтөрдө эне-атасы элдин көз карашы боюнча тартынбастыктын, кайраттуулуктун, баатырдыктын символу болгон жырткыч жаныбарларды жана алгыр куштарды түштөрүндө көрүшөт. Түштө берилген аян аркылуу ошол жаныбарга таандык артыкча сапатка ээ эркек бала төрөлөрүн алдын-ала билишет. Болочоктогу баатырдын энеси арстандын жүрөгүнө талгак болуп, аны жегенден кийин же ажыдаардын башын чайнагандан кийин гана каалагандай баатыр уул төрөшү казактардын «Кабыланды» эпосунда да кезигет. «Манас» эпосунун сюжетиндеги Чыйырды менен Жакыптын түшүнө кирген жолборс Манастын тотемине айланып, классикалык тотемдерге мүнөздүү белгилерди сактаганын көрөбүз. Саякбай Каралаевдин варианты боюнча Манас төрөлгөндө: «Бир карасаң баладай, Бир карасаң сур жолборс» [22.54] болуп көрүнөт. Сагымбай Орозбаковдун вариантында Көзкамандардан ууланып, жарадар болуп өлүм алдында жаткан Манас колдоочусу жолборстон жардам аларын, өзүн издеп келген Сыргак менен Серекке билдирет: «Мени дагы чоролор Бейдаарат бенде дебендер, Жолборстон болор колдошум, Коркпостон болор колдошум», – деп сүрөттөлөт. Жолборстун жардамы менен Манас жаратынан айыгат [13.220]. Санжыра боюнча Балбай баатыр төрөлөрдөн мурун апасы жолборстун жүрөгүнө талгак болот. Издеп такыр таппай коюшуп,

анан жолборстуку деп көк жал карышкырдын жүрөгүн бышырып беришет. Ошондуктан Балбай баатыр артына карай кылчая албай, бүт денеси менен бурулуп, анан карачу деген маалымат бар. Анын мындай бир моюн болуп калышын да, душманын беттеп качырып чыгышын да ошол карышкыр менен байланыштырышат [11.5].Этнограф Дж. Фрезер: “Ассамдык туземдиктер жолборстун этин жакшы көрөт, ал эркектин тамагы, анткени жоокерге күч жана эрдик берет”,– деп маалымдаган. Жолборстун этин жеп талгагы жанган аялдын образы же б.а. жолборстун этине талгак болгон энеден баатыр уулдун төрөлүшү эпостун саптарынан ачык байкалат.

Манас эпосунда жогоруда айтылган жолборс-тотеми жөнүндөгү маалыматтарга көңүл бурсак, анда:

Сойгон этин жеген жок,
Шердин этин тапкын деп.
Аткан экен бир шерди,
Кытайдын Кочку мергени.

Шердин эти табылып..., – деп сүрөттөлөт [16.49].

Баатырдын энеси Чыйырдынын шердин жүрөгүнө болгон талгагы Кангайлык Кочку деген аңчы шер өлтүргөнүн угуп, андан шердин жүрөгүн алдырып жегенден кийин гана талгагы канат. Бул маалыматка карасаң, шер (жолборс) тотем түшүнүгүн берет. Эпостун саптарынан Манас баатырды колдоп жүргөн жолборс-тотеми анын согуштук жүрүштөрүндө же баатырдык сапаттарын сүрөттөөдө кең-кеесири жолуккан тотем – жаныбар болуп саналат, алып карасаң:

Шаңың көрсө сур жолборс,
Чамынганы соо болбос [18.122] же,
Солтон Манас как ушу!

Качырганы жолборстой, – деп берилет[18.73].

Түрк – монгол элдеринде бөрү тотеми кеңири жайылган. Ал жөнүндө гунн, усун урууларынан айрым уламыштар сакталып калган. Кыргыз урууларынын аттарында карышкыр сөзү көп кездешет, мисалы, адыгине уруусунун бир бөлүгү бөрү атын алып жүрөт, кушчу, солто урууларынын уруктук бөлүнүштөрүндө аксак бөрү жана башка уруктук аталыштарда бөрү-тотеми кездешээрин тарыхчы окумуштуу О.Каратаевдин ж.б.дын илимий эмгектеринен жолуктурабыз. Мындан тышкары бөрү – тотеми жөнүндөгү уламыштар, тотемдик ишенимдер тарыхчы окумуштуулар С.М.Абрамзондун, Л.Н.Гумилевдун, А.Н. Бернштамдын жана башка изилдөөчүлөрдүн эмгектеринен жолугат [3; 6;9.78-89; 10].

Түрк тилдүү элдерде кенен таралган Огуз каган жөнүндөгү уламышта карышкыр жол баштоочу, жол көрсөтүүчү катары катышаарын тарыхчы окумуштуу А.Н.Бернштам белгилеген. Уламыш боюнча Огуз кагандын өргөөсүнө таңга жуук күн нуру сыяктуу жарык түшөт. Ошол нурдан көгүш түстүү жүндүү, көкжал алп карышкыр пайда болуп, сөз айтат: «Огуз-

каган! Аскериң менен алга карай жылсаң болот. Бектеринди, элинди башта! Жолунду мен көрсөтүп беремин!» Карышкырдын артынан батышты көздөй аттанган Огуз каган өзүнүн душмандарын жеңген экен.

Ю.А.Зуев “Цзычжитун цзянь”, «Гуньдянь» жана “Чжоушу дагы” чагылдырылган үч варианту уламыштарды бир нече кылымдардан соң пайда болгон “Цзянь Ханшу” жана “Ши-цзидеги” маалыматтарды усундарга таандык уламыштар менен салыштырган. Ал уламышта наристени таап алган жолоочу киши тамак издегени кетип, кайрылып келсе, наристени карышкыр эмизип жатканын көрөт. Ю.А. Зуев булл уламыштардын сюжеттериндеги майда бөлүкчөлөрдүн окшоштугуна, жалпылыгына көңүл бөлөт [3.302-303]. Бул маалыматтан карышкырдын усун уруу бирикмесинде (Усун мамлекети) сыйынган тотемдик жаныбар болгондугун байкоого болот деп жазат окумуштуу С.М. Абрамзон. Байыркы уламыштын аналогдору кыргыздарда сакталып келет: “Окуя Теңир тоодо болуп өтүптүр. Жарык дүйнөгө келген наристе тубаса бечел төрөлүп, баса албай калат. Жайлоого камданган ата-энеси наристени журтка таштап кетишет. Бейтааныш бир жолоочу келе жатып, ошол наристени карышкыр эмизип жатканын көрүп калат. Жолоочу киши наристеге Каба деген аткоюп, тарбиялап багып чоңойтот экен. Анын кежигесинде жал сымал чач болгондуктан жалдуу Каба деген лакап аталат. Каба-кыргыздардын саяк уруусундагы ири уруктун түпкү бабасы катары айтылаары маалым. Кабадан ак тери жана боз тери уруктар топтору тарайт [10.44]. Бул фактылар байыркы кыргыз, усун, түрк ж.б. урууларда кенен таралган тотемдик түшүнүктү чагылдыраары ырас.

Карышкырга тотемдик жаныбар катары сыйынуу трансформацияга учурап, ал көпчүлүк түрк тилдүү элдерде жана анын ичинде кыргыздарда да Кудай тарабынан жөнөтүлгөн колдоочу функциясын аткарып калган деп билдирет окумуштуу О.К.Каратаев, Т.Баялиева кыргыздардын арасында да бөрүнү тотем тутуудан айрым ишенимдердин, ырым-жырымдардын сакталып калгандыгын белгилейт [5.20]. Кыргыз элинде карышкырга байланыштуу ырым-жырымдар, карышкырдын тырмагы, тиши, тарамышы, карышкырдын өтү, эти оорудан, түрдүү кырсыктардан сактоочу тумар болуп, бүгүнкү күндө да кыргыз ырым-жырымдарында пайдаланып келет. “Кыргыздарда жаңы төрөлгөн баланын эмгегин (баш мээсин) карышкырдын өтү менен эмдебей койгон бир да адамды жолуктура албайбыз. Бул ырым айылдагы жаш баланы көргөнбүбү же болбосо, ошол үй-бүлөнүн улуу мүчөсү тарабынан аткарылат”, – деп билдирет Шералиева Халида (56 жашта, Талас району, Кара-Ой айылынын тургуну, бөрү уруусунан). Жогоруда айтылган магиялык ырым-жырымдар хакас-кызылдарда сакталгандыгы илимде маалым [8.45].

Энесайдагы руникалык жазуулардагы маалыматтарда кыргыздардын өлкөсүнүн ичинде «жети бөрү» жана алардын курамындагы «көк жана кара бөрүлөр» уруулары менен согушкандыктары баяндалат. Энесай кыргыздарынын урпактары катары эсептелген хакастардын курамындагы «чити пүүр» (жети бөрү) уругу (хакас-сагайлардын ичинде) ак пүүр, хара пүүр, көк пүүр ж.б.у.с. жети уруктан тургандыгы маалым [8.94].

Синолог Н.Я.Бичурин түрктөрдүн түпкү бабаларынын бири болгон Ашинанын асабасына карышкырдын элеси түшүрүлгөндүгүн, хуннулардын тукумдарынан тараган байыркы түрк кагандары келген элчилерди карышкырдын элеси түшүрүлгөн асабага сыйынмайын кабыл алышпагандыгын белгилейт [7].

Карышкырдын колдоочулук функциясы эпостун башкы карманы Манастын туруктуу эпитеттеринин бири «көк жал», «көк бөрү» эпостун саптарында чагылдырылат:

Көсөө куйрук көк бөрү,

Көк жал эрдин жөкөрү, – деп берилет [17.119-120].

Манастын көк бөрү болуп кубулган кырк чилтенге жолугушу, анын батасын алып, дамамат колдоого ээ болуп жүрүшү өңдөнгөн мотивдер байыркы тотемдик ишенимдин эпостун жалпы мазмунуна таасир тийгизгендигин күбөлөйт:

«Аңдапкөр балам депайтат

Бөрүболгонбиз – деди

Бөлөкчөжансыз сиз – деди

Кыркчилтендегенбиз – деди,

Тиш орду барбы из? – деди» [20.180].

Эпостун бардык эле варианттарында Манас кыйын шарттарга дуушар болгондо кырк чилтендин колдоосу менен аман калган. Бул ишенимди тотемизм менен байланыштырууга болот, анткени бөрү-кыргыздарда кадырланып келген жаныбарлардын бири. Бөрү бир эле кыргыздардын эмес, жалпы түрк, монгол элдеринин тотеми болуп саналат. Жоосун түз качырып киргендиги, жалтанбастыгы, жүрөктүлүгү, терисин тирүүлөй сыйрып жатса да, кыңк этпеген чыдамкайлыгы сыяктуу сапаттарына эл баа берип, тотемдик жаныбардын колдоочулук күчүн белгилейт.

Бүгүнкү күндө да бөрү тотемине болгон ишенүүлөрдү кездештиребиз. Мисалга алсак, кыргыздарда бала тиши менен төрөлсө, Бөрүбай деп ырымдап атын коюшат. “РКИБде кичинекей биздин палатада Бөрүбай деген үч айлык баласы менен бир келин жаткан. Ал келинден баласынын аты эмне үчүн Бөрүбай коюлгандыгын кызыгып сурасам, баласы төрөлгөндө эле тиши менен төрөлгөндүктөн, Бөрүбай деп атын коюшканын айткан”, – деп билдирет, Кемелбек кызы Гүлбү (35 жашта, Талас району, Арал айылы, кушчу уруусунан.).

Саян-Алтай элдеринин этнографиясын, диний мифологиялык түшүнүктөрүн изилдеген Л.П.Потапов алтайлыктардагы (теленгиттер) “бурут”

этнониминин келип чыгышын эзелки тотемдик жаныбар-бугуга байланыштырат. Бугунун тотемдик жаныбар экендиги кыргыздардын генеалогиялык баяндарындагы Бугу эне жөнүндөгү санжыра уламыштары мисал боло алат. Кыргыздарда кеңири тараган тотемдердин бири катарында бугу-эне, же кайберен саналып, анын эти дарылыкка, териси ар кандай суук көздөн сактай турган талисман катарында колдонулган. Ошондой эле мүрзөнүн үстүнө аркар, кулжанын мүйүзүн сайып коюу да ага сыйынуудан келип чыккандыгын белгилеген Т.Б.Баялиева[5.32]. С.М.Абрамзон байыркы түрк урууларында бугу негизги тотемдерден болгондугун белгилөө менен кыргыздардагы бугу уруусунун тотемди болгон бугу-эненин образы Саян-Алтай элдеринин бугу жөнүндөгү тотемдик түшүнүктөрү, көз караштары менен байланыштуу деп эсептейт [1.281]. Кыргыз уламыштарында бул ишеним ачык түрдө сакталып калган. Байыркы адамдардын түшүнүгү боюнча тоо кийиктеринин (эчки-теке, аркар, кулжа, марал) ээси касиеттүү Кайберен аталып, ал алардын тукумун коргоого алган. Бул түшүнүктөрдүн эпосто орун алышы тотемдик ишенимдин белгилүү түрдө орун алгандыгын аныктайт. Кайып же кайберендин кереметтүүлүгүн көрсөтүү мотиви ага садага чабуу, курмандык жасоо, ырым-жырымдары менен коштолот. Мисалы, Жакып кандын кыргыздарды топтоп, Алтайдан Ала-Тоого көчүүгө макулдашкандыгын баяндаган окуяда алардын

«Кыбылага карашып,
Кол көтөрүп буркурап,
Адил баша тагы үчүн,

Кайып эрен бак үчүн» деп, бата кылып мал союу жөрөлгөсү аткарылат [17.290]. Кыргыздардын кайберендин колдоочулук мүмкүнчүлүгүнө ишенүүсү Манастын образында да жана Семетей бөлүмүндө берилет. Семетейди алып Чыйырды менен Каныкей Букарага качып бара жаткан жолдо ыйык Байтерекке токтогондо бугунун колдоо көрсөткөн учуру эпосто мындайча сүрөттөлөт:

Ошондо он эки айры акбугу,
Чуркап жетип келди эле, Бешиктеги беренин –
Семетейди көрдү эле Эмчегин берип ал бугу,
Мойнун гана бөлөк буруптур, Бу баланын өзүнө
Эмчегин берип туруптур [23.52]. Бугу жөнүндөгү бул байыркы түшүнүк, уламыш-санжыралар алгачкы общиналык коомдогу энелик доордон кабар берет деп маалымдайт этнограф окумуштуу С.М.Абрамзон [3.298-302].

Байыртадан кыргыз элинде “Атадамдын канаты” делип келген накыл кеби, эпостогу каармандардын минген аттары, тулпарларынын күлүктүгү, чыдамкайлыгы, акылдуулугу, адамдын ишенимдүү жолдошу катарында сүрөттөлүп, сапаттары артыкчылыктары да тотемдик нукта түшүндүрүлгөндүгү менен бекемделет. Атап айтсак, эпостогу Манастын Аккула тулпары адамдай акыл сезим туюмуна ээ кендиги, Мааникердей жел жетпеген жана ошондой

эле кайып буюруган Көк тулпар өңдүү тулпарлардын образдары жетиштүү санда жолугат. Мисалы Аккуланын ыйык касиети эпосто төмөндөгүдөй берилет:

Басып өткөн кара таш,
Таруудайдан быркырайт
Оозун жай сатим эле
Булуттай учуп дыркырайт
Олуяттан бата алат,
Аккула болуп аталат[16.176].

Ал эми Көкөтайдын айтылуу күлүк тулпары Мааникердин образы :

Энеси аркар жел кайып,
Атасы тулпар чел кайып.
Желгенине жел жетпес,
Жетик күлүк Мааникер,
Учкан куштайт акымдайт,
Булут өңдүү закымдайт, – деп сүрөттөлөт [19.14].

Ошондой эле тотемдик колдоочулукка ишенүү салты теке, төөгө, уйга, койго, итке, кушка, жыланга таандык кылып сүрөттөө мотиви эпостук окуялардын жүрүшүндө көп жолугат.

Тотемдик ишеним кыргыздардын жашоо тиричилигинде жана жүргүзгөн чарбачылыгына ылайык жаныбарлардын аталыштарынан турган календарь пайдаланылып келген. Элдик түшүнүктөргө ылайык 12 жылдык жаныбарлар циклинде ар бир жаныбарга тиешелүү белгилери жана өзгөчөлүктөрү бар. Эпосто Семетей он экиге чыкканда Таласка келип Бакайга жолугат. Өзүнүн Семетей экенин билгизбей аны сынап турганда Бакай жылды эсептеп Семетейдин келээр жылы быйыл экендигин аны күтүп жүргөндүгүн айтат:

Жыл эсебин алайын,
Эми жылды катка салайын,
Ал эле чычкан, ал эле уй,
Ал эле жылкы, а да барс,
Ал эле коён, ал жылан,
Ал эле тоок, ал улуу,
Ал эле мечин, а да кой,
Ал эле доңуз, ал эле ит,
Айкөлдөн калган кулунум,
Өлбөй жүрсөң Семетей Быйыл
Он экиге толгон кез, – деп баяндалат [16.230].

Кыргыздардын ислам динине чейинки ишенимдери иллюзиялуулук жана реалдуулуктун бирдиктүү карама-каршылыгы бар татаал социалдык - маданий кубулуш. Ал убакыт жана мейкиндик боюнча тараган көп образдуу көрүнүштөргө жана көп түрдүүлүктөргө ээ деп билдирет философ окумуштуу Ы.Мукасов илимий эмгегинде [14.27].

Жыйынтыктап айтканда, тотемисттик ишенимдер кыргыздардын жашоо-тиричилигинде кеңири пайдаланылгандыгы жана анын кыргыз оозеки чыгармачылыгында да кеңири чагылдырылгандыгын белгилеп өттүк. Тотемдик ишенимдердин калдыктары бүгүнкү күндө дагы кыргыз коомунда сакталып келээрин айта алабыз.

Пайдаланган адабияттар тизмеси:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе.: «Илим», 1990. – 478 с.
2. Абрамзон С.М. Кыргызжана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. – Бишкек. 1999. – 895 бет.
3. Астапов С.Н., Бурлуцкая Е.В., Бурлуцкий А.Н. История религии: учебное пособие. Ростов н/Д, 2007. – С.18.
4. Баялиева Т. Доисламское верования и их пережитки у киргизов. – Ф., 1972. – 170 с.
5. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. – Бишкек., II ч. 1998. – 704 с.
6. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.-Л, Т. I-III, 1950 -1953.
7. Бутанаев В.Я. Историческая судьба енисейских киргизов по данным фольклора народов Южной Сибири // ВЭКИН. – Фрунзе, 1989, – С.66-67.
8. Гумилев Л.Н. Байыркы түрктөр. – Бишкек.: “Ариал-Принт”, “Кыргызстан - Сорос” фонду. 1999. – 544 б.
9. Каратаев О.К. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. – Б., КТМУ. 2003. – 265 с.
10. Кенчиев Жапар. Балбай баатыр баяны. – Б.: «Буудайык» чакан ишканасы. 1992. – 54 бет.
11. Кыргыз поэзиясынын анталогиясы. – Б, 1999, 1-т. – 23 б.
12. Манас. Энциклопедия. – Б, I. 1995. – 220 б.
13. Мукасов Ы. Кыргыз элинин философиялык ойломунун тарыхый динамикасы. – Бишкек, 2004. – 241 бет.
14. Молдобаев И.Б. “Манас” историко - культурный памятник кыргызов. – Бишкек. 1995. – С.311.
15. Манас: Эпос. I китеп Саякбай Каралаевдын варианты боюнча, – Фрунзе, 1984,
16. Манас: Эпос. I китеп. Сагынбай Орозбаков варианты боюнча, – Фрунзе, 1980
17. Манас: Эпос. IV китеп. Сагынбай Орозбаков варианты боюнча, – Фрунзе, 1982
18. Манас: Эпос. I китеп. Сагынбай Орозбаков варианты боюнча, – Фрунзе, 1978,
19. Манас: Эпос. I китеп. Сагынбай Орозбаков варианты боюнча, – Фрунзе, 1995,
20. Манас: Эпос. III китеп. Сагынбай Орозбаков варианты боюнча, – Фрунзе, 1995,
21. Манас: Эпос. I китеп С. Каралаевдин варианты боюнча, – Фрунзе, 1984, – 258-б.
22. Семетей: Эпос. Саякбай Каралаевдын варианты боюнча, – Фрунзе, 1984, – 52-б.
23. Токарев С.А. Ранние формы религии. – М, 1990. – 622 с.
24. Фрезер Д. Золотая ветвь. – Вып. I, Изд. “Атеист”, 1928.
25. Худяков Ю.С. Энесай кыргыздарынын тарыхы: Кыскача баян / Жооптуу ред., котор. топтомун, тиркемелик сүрөттөрдү даярдаган Ө. Алымкожоев; баш сөз жазган Т.К. Чоротегин. – Б.: 2013. – 204-б. (“Тарых жана мурас” түрмөгү) [“Мурас” коомдук фонду; “Кыргыз Тарых Коому” ЭКБ].

Рецензент: к. филос. н. Жапаров Д.